

Materiały

POMORZE GDAŃSKIE W PROGRAMIE I DZIAŁALNOŚCI ZWIĄZKU OBRONY KRESÓW ZACHODNICH — POLSKIEGO ZWIĄZKU ZACHODNIEGO

Odzyskanie przez Polskę, na mocy Traktatu Wersalskiego, Pomorza Gdańskiego w styczniu 1920 r. wymagało rozwiązania wielu skomplikowanych problemów tej ziemi, zwłaszcza narodowościowych. Należało przede wszystkim podjąć odpowiedzialną działalność w celu ugruntowania poczucia narodowego społeczności pomorskiej, tym bardziej że pozostała w województwie pomorskim grupa mniejszości niemieckiej, o ustabilizowanej pozycji gospodarczej, wielkich ambicjach kulturalno-oświatowych, stwarzała niebezpieczeństwo infiltracji wpływów germanizacyjnych.

W wyniku masowej emigracji Niemców oraz usunięcia części optantów po 1919 r. Pomorze Gdańskie szybko odzyskiwało swój polski charakter¹. Jeśli w 1921 r. Niemcy stanowili 18⁰/₀ ogółu ludności Pomorza, to w 1931 r. 9,8⁰/₀, a w 1937 r. 9⁰/₀². Odływ Niemców w pierwszych latach niepodległości Polski dowodził — jak pisał jeden z ówczesnych publicystów — że:

„Obcy ten element, przeniesiony w okresie gwałtownej germanizacji na nasz teren i hodowany tutaj w korzystnych warunkach pod osłoną czulej opieki państwa, nie wytrzymuje konkurencji z żywiołem tubylczym, kiedy na skutek ustania przemocy obcej państwowości ludność polska odzyskuje swobodę dla ekspansji swych sił naturalnych”³.

¹ Szersze opracowania zagadnienia emigracji niemieckiej w okresie 1918-1921 w: *Problem niemiecki na ziemiach zachodnich*. Poznań 1933; Z. Stoiński, *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*. „Sprawy Narodowościowe” nr 4/1927, ss. 369-381; M. Cygański, *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1918-1939*. Łódź 1962.

² Za S. Osińskim (*V Kolumna na Pomorzu Gdańskim*. Warszawa 1965) por.: „Statystyka Polski” t. XXV. Pierwszy powszechny spis z 30 września 1921 r., woj. pomorskie — tab. 10, s. 87. Warszawa 1927; „Statystyka Polski”, seria C, zeszyt 75. Drugi powszechny spis ludności z 9 grudnia 1931, woj. pomorskie, tab. 10, Warszawa 1938, ss. 26-27; obliczenia Wojewódzkiego Urzędu Pomorskiego dotyczące 1937 r. (WAP Bydgoszcz, statystyka ludności Pomorza z 1937 r.).

³ M. K., *Rozwój stosunków narodowościowych na ziemiach zachodnich w okresie powojennym*. „Strażnica Zachodnia” nr 1-2/1933, s. 18.

Mimo jednak liczebnego spadku, pozostała na Pomorzu mniejszość niemiecka — dzięki sprawnej organizacji i wysokim subwencjom płynącym z Berlina — prowadziła działalność zmierzającą do uzyskania politycznej i gospodarczej przewagi w tym regionie. Biura sejmowe w Toruniu, Bydgoszczy, Grudziądzu czy Tczewie, funkcjonujące pod protektoratem *Deutsche Vereinigung im Sejm und Senat*, stanowiły teren walki o udział w samorządach i ciałach ustawodawczych⁴. O uzyskanie maksymalnych korzyści obywatelskich dla Niemców pomorskich zabiegały placówki samopomocy pod firmą *Nothilfe*, będącą organizacją kleru ewangelickiego, oraz *Berufshilfe*, pośredniczącą w poszukiwaniu lukratywnych stanowisk⁵. Szczególnie niebezpieczną działalność po 1933 r. prowadziła na Pomorzu Gdańskim *NSDAP*, której sukcesy pociągały za sobą rozwój *Jungdeutsche Partei*⁶. Podsycając separatyzm kaszubski i mazurski, istniejący w niektórych środowiskach, prowadząc aktywną działalność wyborczą — przy utrzymywaniu ścisłych kontaktów z Rzeszą — polityczne organizacje mniejszości niemieckiej starały się o dostarczenie argumentów niemieckiej propagandzie rewizjonistycznej.

W korzystnej sytuacji znajdowali się zwłaszcza niemieccy obszarnicy⁷. W 1939 r. mniejszość niemiecka, stanowiąca wówczas 10% ludności, posiadała 37% ziemi. Wielka własność i bogate chłopstwo walczyło o przewagę z polskim chłopstwem pomorskim. Silna też stosunkowo była pozycja Niemców w spółdzielczości wiejskiej⁸. W 1936 r. np. na 201 spółdzielni rolniczo-handlowych 122 należały do Niemców⁹. Tylko w latach 1925 - 1928, za pośrednictwem banków holenderskich, niemieccy rolnicy na Pomorzu otrzymali z Rzeszy 50 mln zł kredytu. Finansową centralą spółdzielczości niemieckiej był w okresie międzywojennym *Danziger Reiffeisenbank* w Grudziądzu¹⁰.

⁴ Wyczerpujące materiały, dotyczące politycznych organizacji mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim, zawierają m. in. opracowania: C. Andrzejewski, *Żywioł niemiecki w zachodniej Polsce*. Poznań 1919; K. Kierski, *Prawa mniejszości niemieckiej w Polsce*. „Strażnica Zachodnia” nr 1-3, 4-5, 6/1923; A. Maykowski, *Problem mniejszości jako narzędzie polityki niemieckiej*. Poznań 1928; Septimus, *Irredenta niemiecka*. Poznań 1927; A. Kucner, *Mniejszość niemiecka w Polsce i dążenie rządu niemieckiego do utrzymania jej stanu posiadania w byłym zaborze pruskim*, „Przegląd Zachodni” nr 4/1956; M. Cygański, *op. cit.* (tamże obszerna bibliografia).

⁵ M. Wojnowski, *Niemcy na Pomorzu*. „Strażnica Zachodnia” nr 1/1937, ss. 181 - 201.

⁶ M. Cygański, *op. cit.*

⁷ S. Osiński, *op. cit.*, s. 19. Por. także: M. Korzeniewski, *Kwestia niemiecka w Polsce*, W: *Pamiętnik II Walnego Zjazdu Delegatów ZOKZ w Warszawie w 1928 r.* Poznań 1929, s. 52; L. P., *Niemiecki stan posiadania na roli w woj. pomorskim a reforma rolna*. „Strażnica Zachodnia” nr 1/1928, ss. 110 - 120; T. Zan, *Ogólne położenie rolnictwa na Pomorzu*. „Strażnica Zachodnia”, nr 1/1926, ss. 70 - 73.

⁸ T. Kowalak, *Spółdzielczość niemiecka na Pomorzu, 1920 - 1938*. Warszawa 1965.

⁹ S. Osiński, *op. cit.*, s. 22; Archiwum Państwowe Poznań (APP), Polski Związek Zachodni (PZZ), nr 98.

¹⁰ M. Wojnowski, *op. cit.*

W okresie od 1 I 1933 do 30 XI 1935 r. *Landwirtschaftliche Bank* w Gdańsku udzielił rolnikom niemieckim pożyczek hipotecznych na sumę 5 mln zł¹¹. Dla zagrożonych gospodarstw prowadzono tzw. *Landeswirtschaftsausschuss* przy zarządzie DV w Bydgoszczy¹². Organizacją oświaty rolniczej, przygotowaniem nowej kadry dla gospodarki niemieckiej zajmował się *Landbund Weichselgau* oraz inne stowarzyszenia społeczno-gospodarcze¹³.

Posiadając szerokie poparcie w Rzeszy, Niemcy pomorscy prowadzili ożywioną akcję kulturalno-oświatową w kierunku pielęgnacji tradycji i obyczajów niemieckich oraz doskonalenia kadr nauczycieli i działaczy kulturalnych poprzez rozwój szkolnictwa oraz oświaty pozaszkolnej¹⁴. Postawę polityczną mniejszości niemieckiej kształtowano poprzez organizacje oświatowe, rozgałęzioną sieć bibliotek, koła młodzieżowe przy ewangelickich gminach kościelnych, amatorski ruch teatralny oraz estradowy, a przede wszystkim poprzez lokalną prasę niemiecką. Po dojściu Hitlera do władzy przebywający na Pomorzu Niemcy, wychowywani w przekonaniu swych rzekomych praw do tej ziemi, stanowili element coraz agresywniejszy wobec polskości.

W tej sytuacji strona polska musiała podjąć odpowiednią działalność, aby przeciwstawić się zorganizowanym i inspirowanym akcjom mniejszości niemieckiej. Ponadto należało uodpornić polską ludność Pomorza na propagandę niemiecką poprzez umacnianie świadomości narodowej i popularyzowanie polskich tradycji oraz wartości kulturalnych.

Skomplikowane problemy Pomorza Gdańskiego stały się jednym z punktów programu Związku Obrony Kresów Zachodnich (ZOKZ), działającego w latach 1921 - 1934, przemianowanego w 1934 r. na Polski Związek Zachodni (PZZ).

Spółeczeństwo polskie dość wcześnie dostrzegło konieczność zmobilizowania wszystkich sił celem powstrzymania ekspansywności elementu niemieckiego. Już w 1921 r. „Gazeta Warszawska” stwierdzała:

„Jest rzeczą konieczną, by społeczeństwo polskie zorganizowało się dla wypełnienia najważniejszego zadania, jakie na nim ciąży — powstrzymania naporu żywiołu niemieckiego [...]. Nie mamy już piędzi ziemi do stracenia, ani jednego człowieka do poświęcenia”¹⁵.

Coraz częściej dochodziły głosy domagające się „straży nad kresami zachodnimi”, a prasa pomorska wielokrotnie wyrażała swe dezyderaty w tym

¹¹ Tamże.

¹² APP, PZZ nr 98.

¹³ Jw. Omówienie całokształtu zagadnień niemieckich zob.: S. Osiński, *op. cit.*

¹⁴ Patrz: M. K., *Rozwój stosunków narodowościowych na ziemiach zachodnich po wojnie*. „Strażnica Zachodnia” nr 1-2/1933, ss. 16-32 oraz J. Suchowiak, *Niemieckie szkolnictwo w Poznańskim i na Pomorzu*. Poznań 1927; J. F., *Niemiecka działalność kulturalno-oświatowa na Pomorzu i w Wielkopolsce*. „Strażnica Zachodnia” nr 1-2/1933, ss. 172-199.

¹⁵ „Gazeta Warszawska” nr 293/1921.

zakresie¹⁶. ZOKZ, podejmując zachodni program swej pracy, uwzględniał przede wszystkim potrzeby miejscowej ludności, angażując ją zarazem do twórczego dzieła najpierw odrodzenia, później umocnienia polskości na ziemi pomorskiej. W tej trudnej działalności ZOKZ musiał uwzględniać wiele czynników, m. in. kresowy charakter Pomorza, co sprzyjało infiltracji Niemców, zakres wpływów mniejszości niemieckiej oraz złożony układ grup ludności, wyzyskiwany nieraz w celu podsycania separatyzmu kaszubskiego. Toteż ZOKZ dążył przede wszystkim do znalezienia sposobu rozwiązania problemu niemieckiego:

„Kwestia niemiecka na Pomorzu jest współczynnikiem głównego problemu Polski odrodzonej, to jest naszej pozycji nad Bałtykiem. Na tym terenie nie wystarczy ogólne zwalczanie niemczyzny. Potrzebne jest ustalenie hierarchii celów i skoordynowane działanie całego społeczeństwa”¹⁷.

Chcąc zapobiec działalności organizacji mniejszości niemieckiej obliczonej na wytworzenie atmosfery sprzyjającej wpływom rewizjonistycznym na Pomorzu, Związek zorganizował w Grudniadzu 28 XII 1925 oraz 3 I 1926 r. konferencje działaczy społecznych Pomorza. Konferencje te zaleciły gromadzenie materiałów źródłowych, dotyczących niemieckich środków propagandy¹⁸.

Wynikiem tej pracy były dwa memoriały doręczone czynnikom rządowym 31. III i 14. IV 1927 r. Związek obarczał odpowiedzialnością rząd polski za niekonsekwencję i niezdecydowanie w postępowaniu wobec Niemiec, co sprzyjało szerzeniu defetystycznych nastrojów w społeczeństwie¹⁹. W różnego rodzaju rezolucjach i memoriałach ZOKZ zwracał uwagę na niebezpieczeństwo wynikające z faktu obsadzania Niemcami stanowisk administracyjnych, w kolejnictwie, straży celnej. Szczególne niezadowolenie wywoływało funkcjonowanie w niemieckich mundurach pracowników linii kolejowej: Gdańsk — Gdynia — Wejherowo — granica²⁰. Związek często interweniował u władz w sprawie osób szkodzących interesom narodowym, zwłaszcza w powiatach Grudziądz, Świecie, Kartuzy, Sępólno.

ZOKZ działał też aktywnie na płaszczyźnie parlamentarnej. Mimo jednak nawoływań do stworzenia jednolitej polskiej listy w myśl hasła „tyle głosów polskich — ile polskich wyborców”, oraz popierania akcji wyborczej w Gdańsku, wpływy polskie w Senacie Wolnego Miasta z biegiem czasu malały²¹. Podczas gdy w 1920 r. w wyborach do sejmu gdańskiego oddano 10 tys.

¹⁶ „Słowo Pomorskie” nr 226/1921.

¹⁷ APP, PZZ, *O dalszy rozwój polskości na Pomorzu*, nr 98.

¹⁸ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ za okres od 1 XI 1925 do 30 VI 1928*. Poznań 1928, s. 10.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Jw.

²¹ APP, PZZ, *Dział Społeczno-Polityczny. Sprawy dotyczące Gdańska 1923 - 1926*, nr 87; APP, PZZ, *Dział Społeczno-Polityczny. Opieka kulturalna nad Polakami w Niemczech. Sprawy Gdańska 1925 - 1931*, nr 91.

głosów polskich, w 1923 — 7 200, to w 1927 r. 5 764²². Z drgiej strony wzrastał udział Niemców pomorskich w polskich organach ustawodawczych. Spośród siedemnastu mandatów do sejmu i pięciu do senatu, jakie mniejszość niemiecka zdobyła w 1922 r., na Pomorze przypadł jeden do sejmu. W 1928 r. Niemcy z Pomorza uzyskali trzy mandaty do sejmu i jeden do senatu²³.

Wpływy niemieckie wzrastały głównie na terenie W. M. Gdańska, który od stycznia 1928 r. — na mocy uchwały konferencji warszawskiej — został objęty specjalną działalnością ZOKZ. Regres żywołu polskiego, uwidoczniiony w III wyborach do sejmu gdańskiego, wpłynął bezpośrednio na postulaty, jakie wysunął ZOKZ w sprawie Gdańska w memoriale do władz. Związek wskazał na konieczność:

- a) udzielenia pomocy wszystkim spółdzielniom polskim,
- b) wzmocnienia przedsiębiorstw przez zasilenie ich robotnikami polskimi,
- c) znalezienia punktów oparcia dla rozszerzenia pracy społecznej i zmobilizowania do tej pracy polskiej inteligencji,
- d) udzielenia pomocy Macierzy Polskiej,
- e) uzdrowienia placówek prasowych²⁴.

W licznych memoriałach Związek zwracał uwagę na rażące dysproporcje w zatrudnianiu przez stocznnię gdańską Polaków i Niemców²⁵. Jeśli przed wojną w stoczni tej pracowało 300 robotników polskich, w 1919 r. — 139, to w 1927 — 20²⁶. Równocześnie zaś zatrudniono tam 400 robotników niemieckich. Na stanowiskach administracyjnych pracowało tylko siedmiu Polaków²⁷.

Placówki Polskiego Związku Zachodniego od 1934 r. położyły główny nacisk na konsolidację wszystkich sił polskich na Pomorzu oraz na budzenie czujności w związku z rozwojem sytuacji w Gdańsku. Warunkiem powodzenia tych zamierzeń było umasowienie organizacji, a przede wszystkim zaktywizowanie ludności kaszubskiej. Wzrost organizacyjny PZZ na Pomorzu ilustruje poniższe zestawienie²⁸:

w 1934 r. PZZ na Pomorzu posiadał	84	koła i	5 513	członków
1935	94		6 113	
1936	131		8 848	
1937	134		10 913	

²² *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ, op. cit., s. 26; APP, PZZ, nr 91.*

²³ *Tamże.*

²⁴ Memoriał z Gdańska z 28 listopada 1927 r. (APP, PZZ, nr 91).

²⁵ Na ręce min. A. Olszewskiego wpłynął memoriał datowany 25 lutego 1928 r., opracowany przez S. Lenartowicza, kierownika Wydziału Zakordonowego, omawiający szeroko sytuację Polaków w stoczni gdańskiej (porównaj APP, PZZ, nr 91). Postulaty w sprawie uzdrowienia stosunków narodowościowych w gdańskich przedsiębiorstwach zawierał memoriał z 28 października 1927 r., opracowany przez dra Moczyńskiego, prezesa Polskiego Komitetu Wyborczego (APP, PZZ, nr 91).

²⁶ *Tamże.*

²⁷ *Jw.*

²⁸ APP, PZZ, Okręg Pomorski. Sprawozdanie z działalności Okręgu Pomorskie-

Wobec rozbudowy Gdyni zaistniała w 1935 r. potrzeba utworzenia tam Delegatury Okręgu Pomorskiego PZZ, która swoją działalnością objęła powiaty: morski, kartuski, kościerski ²⁹.

Przeciwdziałając narastającej na Pomorzu, szczególnie w latach 1930 - 1934, rewizjonistycznej agitacji niemieckiej ZOKZ zorganizował ogólnokrajowy „Miesiąc Propagandy Pomorza” w dniach od 16 XI do 16 XII 1930 r. ³⁰ Cele tej akcji formułowano następująco:

„Miesiąc ten ma zwrócić uwagę społeczeństwa polskiego na Pomorze i wskazać na szeroki zakres możliwości, jakie ziemia ta przedstawia dla rozwoju całego państwa i jego siły, nadto uwypuklić te zadania, których wykonanie nie może spadać na barki rządu, lecz musi znaleźć współdziałanie w najszerszych kołach społeczeństwa. Miesiąc Pomorza będzie głosił i uświadamiał tę prawdę, że praca nad Bałtykiem stanowi własność duchową wszystkich Polaków i że tylko w oparciu o wolę zbiorową program ten może być urzeczywistniony” ³¹.

„Miesiąc” niewątpliwie spopularyzował problemy Pomorza i pogłębił zainteresowanie całego narodu tym regionem, czego wyrazem było odbycie 538 manifestacji, 27 akademii, 8 805 odczytów, nadanie 45 specjalnych audycji radiowych ³².

Brutalne akty gwałcenia praw polskich w Wolnym Mieście, nasilające się w ostatnich latach międzywojennych, budziły głębokie oburzenie społeczeństwa pomorskiego. W 1935 r. prasa PZZ informowała o wypadkach uzależnienia decyzji przyjęcia Polaków do pracy w firmach gdańskich od odbycia służby wojskowej w niemieckich garnizonach ³³.

Dnia 26 maja 1935 r. PZZ zorganizował w Kartuzach Zjazd Regionalny Działaczy Społecznych w celu szczegółowego omówienia potrzeb północnych powiatów Pomorza ³⁴. Analizowano pozycję organizacji niemieckich, debatowano nad możliwościami i środkami dalszego działania, stwierdzając, że „Pomorze musi być otoczone stałą, planową i czujną troską całego społeczeństwa, niezależnie od jakichkolwiek okoliczności naszej polityki wewnętrznej czy zagranicznej” ³⁵. Zjazd wzywał inne organizacje społeczne do współdziałania w zakresie rozwijania polskich wartości kulturalnych i sił gospodarczych Pomorza Gdańskiego.

Polityczne niebezpieczeństwo dla polskości Pomorza stanowił także kościół niemiecki i jego organizacje. W jednym memoriale ZOKZ, poświęconym

go PZZ od 1 I do 31 X 1937, nr 411.

²⁹ Tamże.

³⁰ Materiał przeznaczony dla organizatorów obchodów „Miesiąca Pomorza” zamieszczono w publikacji wydanej nakładem ZOKZ pt. *Frontem do morza i Pomorza*. Poznań 1930. Na temat propagandy zagadnień pomorskich zob. w: *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ za okres 1 VII 1928 — 30 VI 1931*. Poznań 1931, s. 60.

³¹ „Front Ludowy” nr 9/1935, s. 138.

³² *Frontem do morza i Pomorza*, op. cit., s. 4.

³³ „Front Ludowy” nr 6/35, s. 81.

³⁴ Tamże, s. 82.

³⁵ APP, PZZ, nr 91.

tej sprawie, podkreślano, że spadek liczby głosów polskich w wyborach do Senatu jest m. in. wynikiem braku silnego duszpasterstwa polskiego w Gdańsku³⁶. Po długich utarczkach Związek wymógł zgodę na odprawianie jednego polskiego nabożeństwa w kościele św. Mikołaja. Ponieważ przy niemieckich kościołach działały towarzystwa będące oparciem partii politycznych, ZOKZ postulował utworzenie polskich organizacji, mogących stanowić przeciwwagę dla *Katholische Mutterverein, Gesellenverein* i in.³⁷

W odpowiedzi na rzucone przez Niemców gdańskich hasło „Kauft nicht bei Polen und Juden”, Związek zainicjował szeroką akcję zmierzającą do umocnienia polskiego przemysłu i handlu na Pomorzu³⁸. Już 17 IV 1932 r. Rada Naczelna ZOKZ powzięła szereg uchwał dotyczących spraw gdańskich³⁹, zorganizowała specjalną konferencję prasową w Warszawie dnia 9 maja 1932 r.⁴⁰ Uchwalona wówczas rezolucja głosiła m. in.:

„Dopóki w miejscowościach gdańskich będą rozbrzmiewały okrzyki przeciwko Polsce i Polakom, żadna wycieczka polska, żaden obywatel polski bez koniecznej potrzeby nie może jechać na teren W. M. Gdańska”⁴¹.

Z inicjatywy ZOKZ zorganizowano akcję manifestacyjną⁴², wydano specjalne ulotki, precyzujące cele i metody obrony gospodarki polskiej na Pomorzu. Głoszono w nich, że walka z niemieczyną „musi doprowadzić do usunięcia z ulic i murów Gdańska ducha dzisiejszego antypolskiego szafu”⁴³. Wydane odezwy o łącznym nakładzie 150 tys. egzemplarzy godziły w skrajny nacjonalizm niemiecki⁴⁴. W tym czasie Związek rozesłał do prasy w całym kraju 48 artykułów poświęconych problematyce Pomorza⁴⁵. Przy współudziale 70 różnych organizacji ZOKZ zwołał 249 manifestacji w 246 miejscowościach Polski: w okręgu poznańskim 54, pomorskim 15, środkowym 14, śląskim 145, małopolskim 21⁴⁶.

Związek stale podkreślał konieczność scementowania wysiłków całego społeczeństwa i zdecydowanej postawy rządu celem przeciwstawienia się niemieckim akcjom szerzącym niepokój i zamęt wśród ludności Pomorza. Zjazd delegatów kół ZOKZ Okręgu Pomorskiego, odbyty dnia 20 XI 1932 r. i podsumowując tę akcję manifestacyjną, stwierdzał m. in., że zdrowy i naturalny układ stosunków polsko-gdańskich możliwy jest tylko na gruncie realnego wyzyskania przez Polskę praw zagwarantowanych jej przez Traktat

³⁶ Tamże.

³⁷ Jw.

³⁸ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ za okres 1 VII 1931 — 30 IX 1934*. Poznań 1934.

³⁹ APP, PZZ, Dział Społeczno-Polityczny. Bojkot Gdańska, Sopot. 1932, nr 94.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ „Strażnica Zachodnia” nr 2/1932, s. 227.

⁴² APP, PZZ, nr 94.

⁴³ *Akcja bojkotu Gdańska*. „Strażnica Zachodnia” nr 2/1932, s. 229.

⁴⁴ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ...*, por. przyp. 38.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ APP, PZZ, Dział Społeczno-Polityczny. Korespondencja z Gminą Polską w Gdańsku. Bojkot Gdańska 1926 - 1932, nr 92.

Wersalski i w tym duchu musi nastąpić rewizja dotychczasowych umów⁴⁷. W dziedzinie gospodarczej działalności ZOKZ szła w kilku przynajmniej kierunkach. Na posiedzeniu dnia 24 X 1926 r. Związek, rozpatrując potrzeby Pomorza, w rezolucji postulował:⁴⁸

- a) uporządkowanie stosunków gospodarczych na Pomorzu przez rozbudowę linii komunikacyjnych łączących Gdynię z prowincją,
- b) rozwój rybołówstwa morskiego,
- c) udzielenie rolnikom pomorskim pomocy kredytowej,
- d) planowe przeprowadzenie reformy rolnej.

Wobec zaistniałych faktów wykupu polskich nieruchomości przez Niemców, za pośrednictwem banku „Industria” w Tczewie, ZOKZ w memoriale z 18 maja 1928 r. wskazywał na konieczność utworzenia specjalnego funduszu umożliwiającego dogodną pomoc kredytową⁴⁹. Ten postulat został zrealizowany. Z inicjatywy ZOKZ powstała też Spółka Parcelacyjna ożywiająca parcelację na obszarach północnych (od 1924 r.). Po zasięgnięciu opinii rzeczoznawców handlowych i technicznych, ZOKZ zwoływał zebrania w różnych środowiskach woj. pomorskiego i poznańskiego celem zorganizowania akcji budowy polskiej floty handlowej⁵⁰. Wynikiem tej inicjatywy było utworzenie Towarzystwa Akcyjnego, zbierającego deklaracje udziałowe. ZOKZ wykazywał żywe zainteresowanie sprawami komunikacji nadbrzeżnej, ruchu lotniskowego, budowy chłodni w Tczewie i Gdyni, problematyką rozwoju gospodarczego i kulturalnego wybrzeża⁵¹. W 1927 r. na wniosek Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego ZOKZ prowadził budowę Szkoły Handlowej w Gdyni, którą rozpoczęto już w 1928 r. Swoją działalnością Związek obejmował też Gdańską Agencję Celną, PKP, rzemiosło, przedsiębiorstwa spółdzielcze Pomorza. Hasło „swój do swego” popularyzowała prasa i ulotki PZZ. W celu pobudzenia rozwoju przemysłu chałupniczego tworzone, również z inspiracji PZZ, Polskie Kasy Pożyczek Bezprowentowych⁵².

Najbardziej wszakże efektywną i wielostronną działalność prowadził ZOKZ (PZZ) na płaszczyźnie kulturalno-oświatowej. Bardzo interesująca i pożyteczna instytucją okazały się zwłaszcza uniwersytety powszechne⁵³. Z ambitną inicjatywą ich tworzenia wystąpił ZOKZ w styczniu 1927 r., tra-

⁴⁷ APP, PZZ, nr 94.

⁴⁸ „Biuletyn” ZOKZ nr 44 z 31 X 1926; informacje na temat gospodarczej działalności ZOKZ w APP, PZZ, Dział Organizacyjny. Rada Naczelna. Referaty sprawozdawcze, protokoły posiedzeń 1928 - 1931, nr 13.

⁴⁹ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ za okres 1925 - 1928*. Poznań 1928.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże.

⁵² Tamże.

⁵³ J. Ol., *Uniwersytety Powszechne ZOKZ na Pomorzu*. „Strażnica Zachodnia” nr 1/1928, ss. 121 - 124; S. K., *Na marginesie działalności kulturalno-oświatowej ZOKZ*. „Strażnica Zachodnia” nr 4/1925, ss. 545 - 548; *Sprawozdanie Dyrekcji...*, por. przyp. 49.

fiając na podatny grunt. Wychodząc z założenia, iż problemy gospodarcze mogą w przyszłości znaleźć rozstrzygnięcie na płaszczyźnie kulturalnej, Związek rozwinął na Pomorzu akcję wykładów w celu umocnienia więzi tego regionu z resztą kraju. Już dnia 4 II 1927 r. zainaugurowano wykłady na uniwersytecie w Kościerzynie, 16 lutego tego roku w Chojnicach, następnie w Działdowie, Lubawie, Tczewie, Starogardzie. Liczbę wykładów i słuchaczy w początkowym okresie ilustruje zestawienie⁵⁴.

	Rok	Wykładów ogółem	Przeciętna liczba słuchaczy
Kościerzyna	1927	44	70
Chojnice	1927	40	38
Kościerzyna	1928	130	60
Chojnice	1928	133	90
Działdowo	1928	?	48
Lubawa	1928	147	120
Starogard	1928	?	87
Tczew	1928	103	75

Na odbytym dnia 15 I 1928 r. zjeździe kierowników uniwersytetów w Toruniu powzięto odpowiednie uchwały w celu ujednoczenia programu i systemu wykładów⁵⁵. Zasadniczym celem uniwersytetów było wykształcenie samodzielności w nauce i systematyczna nauka języka polskiego w zakresie poprawnej wymowy. Poza tym uczestnikom przekazywano ogólne wiadomości o Polsce, jej przeszłości i teraźniejszości. W Wielkim Klińcu pod Kościerzyną PZZ zorganizował uniwersytet ludowy typu duńskiego⁵⁶. Program tej placówki obejmował problemy ziem północnych i zachodnich, aktualności o Polsce, zagadnienia życia społecznego na Pomorzu.

Pismem z 22 II 1928 r. akademicy gdańscy, zorganizowani w Bratniej Pomocy, zwrócili się do Dyrekcji ZOKZ z prośbą o udzielenie im pomocy finansowej dla prowadzenia pracy kulturalno-oświatowej⁵⁷. Od tego momentu datuje się współpraca tych organizacji. Bratnia Pomoc, przy współudziale Związku, prowadziła kursy języka polskiego, seanse filmowe, tworzyła zespoły oświatowe i sportowe⁵⁸, organizowała akademie, wieczorki literackie, koncerty. W latach 1925 - 1926 członkowie Bratniej Pomocy wygłosili 36 referatów, prowadzili dwa kursy języka polskiego, natomiast w 1926 - 1927 r. —

⁵⁴ J. Ol., *op. cit.*

⁵⁵ Jw.

⁵⁶ APP, PZZ, nr 237.

⁵⁷ APP, PZZ, nr 91.

⁵⁸ Sprawozdanie z 7 XII 1927 r. charakteryzujące pracę akademików gdańskich opracował J. Chmielarz, kierownik Wydziału Społecznego przy ZOKZ (APP, PZZ, nr 91, 94).

123 referaty, podjęli zbórkę ksiązek, zorganizowali kurs języka polskiego we Wrzeszczu, Oliwie i Sopocie (razem 11 kursów)⁵⁹.

Przy współdziałaniu ZOKZ rozwinął pracę naukową Instytut Bałtycki w Toruniu⁶⁰. Celem tej ważnej placówki było „badanie stosunków gospodarczych, politycznych i narodowościowych wybrzeża bałtyckiego pod kątem widzenia związanych z nim interesów polskich”⁶¹. Związek opracował także projekt utworzenia w ramach Instytutu Bałtyckiego Instytutu Mazursko-Pruskiego.

ZOKZ (PZZ) prowadził stosunkowo szeroką działalność wydawniczą⁶². Na łamach „Strażnicy Zachodniej”, organu ZOKZ, o problemach Pomorza i Prus Wschodnich pisali: B. Chrzanowski, S. Kutrzeba, R. Pollak, T. Tyc, J. Karwowski, W. Winid, M. Nadobnik, B. Sroeki, K. Górski, S. Srokowski, T. Szaliński, K. Tymieniecki, M. Hasiński, J. Bystron, J. Widajewicz i in. W 1928 r. nakładem ZOKZ ukazała się książka K. Kierskiego, *Pomorze polskie*, w następnych latach: praca zespołowa pt. *Prusy Wschodnie* (1932 r.) oraz *Zbiór polskich pieśni ludowych z Warmii* (1936 r.) w opracowaniu Augusta Steffena z krytycznym wstępem Jana Bystronia. Przedstawiciele Związku uczestniczyli w zjazdach pomoroznawczych, gromadzących pracowników wyższych uczelni, instytutów i towarzystw naukowych⁶³. Dnia 19 III 1930 r. odbyła się zorganizowana przez Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku specjalna konferencja, poświęcona omówieniu koordynacji pracy naukowej w zakresie problematyki polsko-niemieckiej, pomorskiej i morskiej⁶⁴. Obok uniwersytetów powszechnych Związek prowadził równoległe cykle wykładów popularnonaukowych. Tak np. w 1927 r. na wsi pomorskiej prelegenci ZOKZ wygłosili ogółem 120 odczytów⁶⁵. Tematyka wygłaszanych wykładów była następująca: w 1932 r. — *Gdańsk a Polska, Prusy a Polska*; 1933 r. — *Zagadnienia mniejszościowe w Europie, Niemcy a Polska, Polacy w Niemczech*; 1934 r. — *Niemcy pod rządami Hitlera a Polska, Śląsk dzisiejszy, Gdańsk i Gdynia*. Ogółem w latach 1932 - 1934 zorganizowano 808 odczytów, których wysłuchało około 62 300 osób⁶⁶. Specjalny kurs dla prelegentów prowadzili: prof. J. Dobrzański, prof. S. Srokowski oraz prof. K. Tyszkowski. W 1929 r. ZOKZ zorganizował odrębny kurs dla referentów oświatowych Pomorza⁶⁷.

⁵⁹ Jw.

⁶⁰ S. Srokowski, *Instytut Bałtycki i jego zadania*. „Strażnica Zachodnia” nr 1/1926, ss. 1 - 10; APP, PZZ, korespondencja z Instytutem Bałtyckim 1932 - 1934, nr 96; APP, PZZ, Instytut Bałtycki (korespondencja, artykuły), 1928 - 1931, nr 93.

⁶¹ S. Srokowski, *op. cit.*, s. 3.

⁶² Por. Sprawozdania Dyrekcji ZOKZ od 1922 do 1937, dział kulturalno-oświatowy i propagandowy.

⁶³ APP, PZZ, Naukowy Zjazd Pomoroznawczy 1932 - 1934, nr 95.

⁶⁴ APP, PZZ, nr 91.

⁶⁵ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ za okres 1925 - 1928*, Poznań 1928; APP, PZZ, nr 411 oraz 95.

⁶⁶ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ...*, por. przyp. 65.

Wyrazem troski ZOKZ o rozwój kultury polskiej były obchody Lenartowiczowskie. Okolicznościowe koncerty zorganizowano wówczas w Grudziądzu, Chełmnie, Tczewie, Chojnicach, Tucholi⁶⁸. Dnia 16 V 1922 r. w Grudziądzu odbył się I zjazd delegatów sekcji kulturalno-oświatowej Okręgu Pomorskiego ZOKZ. Omawiano wówczas m. in. sprawę reorganizacji teatrów⁶⁹. Dla reżyserów teatrów ludowych Związek organizował dwukrotnie kursy: w Grudziądzu i Poznaniu⁷⁰. W Krokowej (pow. pucki) ZOKZ prowadził wzorową ochronkę oraz szkołę gospodarstwa wiejskiego dla dziewcząt kaszubskich. Ponadto organizował liczne wycieczki dzieci pomorskich do Gniezna, Poznania, Warszawy, na Śląsk, wieczory ludowe, „Gwiazdki”, drużyny sportowe, kolonie letnie, przedstawienia zespołu „Reduta”, które obejrzało 9 tys. osób⁷¹.

Działalność polityczno-gospodarcza i kulturalno-oświatowa ZOKZ (PZZ) na Pomorzu w okresie międzywojennym stanowi zaledwie fragment odpowiedzialnej i trudnej pracy różnych placówek, instytucji naukowych i społecznych. Bezsporną zasługą tej organizacji na odcinku pomorskim jest popularyzowanie wartości polskiej kultury, docieranie z teatrem, wykładem i prasą do odległych zakątków wybrzeża, aktywizacja społeczna inteligencji pomorskiej i budzenie czujności całego społeczeństwa polskiego wobec ofensywy rewizjonizmu niemieckiego. Liczne interwencje w sprawach gospodarczych, inicjatywy naukowe i kulturalne ZOKZ stanowiły ważny składnik w przeciwstawianiu się antypolskim akcjom mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim.

ANNA WOLFF

ONOMASTYKA CZECHOSŁOWACKA, ŁUŻYCKA I NIEMIECKA
ORAZ NAZEWNICTWO ŚLĄSKA I SŁOWIAŃSZCZYZNY
NA ZACHÓD OD ODRY — W CZASOPIŚMIE „ONOMASTICA”

Przegląd poniższy obejmuje materiał z trzynastu roczników czasopisma „Onomastica” (od 1955 r. wydawanego przez Zakład Narodowy im. Ossolińskich, a redagowanego przez Komitet Redakcyjny, na którego czele stoi prof. W. T a s z y c k i), pisma poświęconego „nazewnictwu geograficznemu i osobo-

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ M. Hasiński, *Z ruchu kulturalno-oświatowego ZOKZ*. „Strażnica Zachodnia” nr 4/1927, ss. 545 - 548.

⁶⁹ Jw.

⁷⁰ S. K., *Na marginesie działalności kulturalno-oświatowej*. „Strażnica Zachodnia” nr 4/1927, ss. 454 - 548.

⁷¹ Sprawozdanie Dyrekcji za okres 1925 - 1928, 1928 - 1931, 1931 - 1934, działalność kulturalno-oświatowa.